

ЇЖА У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ЯК ПРИРОДНЯ НЕОБХІДНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ

У статті, на основі матеріалів щоденників Я. Марковича вперше реконструйований режим харчування козацької старшини першої половини XVIII ст. Визначено типовий час прийому їжі і виділені основні та другорядні трапези. Розглянуто сировинний склад харчування еліт, виділено типові та делікатесні харчові продукти. Наголошено на домінуванні соціальної складової над фізіологічною у харчуванні представників козацької верхівки.

Ключові слова: Яків Маркович, козацька старшина, режим харчування, обід, їжа, алкоголь.

Проблема здорового способу життя давно вже перейшла з приватного на загальносуспільний рівень. У цьому контексті, вироблення стратегій оптимального режиму харчування, який включає в себе кількісні та якісні показники харчових продуктів, періодичність та час прийому їжі, тощо, є надзвичайно актуальними для медиків та спеціалістів харчової галузі. При цьому, давно вже не є дискусійним питання про важливість регіональних, соціальних та інших традицій та уподобань, якими не можна нехтувати, оскільки протягом історії людства харчування, не втративши своєї біологічної суті, набуло широких соціальних функцій.

У європейському науковому просторі дослідження цього аспекту проблеми вже не перше десятиліття залишається на вістрі інтересу представників різних гуманітарних та соціальних наук¹. За даними цих досліджень режим харчування є надзвичайно важливим елементом культурної системи суспільного життя. Більше того, розглядаючи цю проблему під різним кутом, всі дослідники відзначають надзвичайну роль подібних елітарних практик. Завдяки працям вітчизняних етнографів ми досить непогано знаємо про народне харчування². Однак ця проблематика щодо правлячих еліт, за невеликими виключеннями, досі залишається поза увагою вітчизняних дослідників³. Тому постає необхідність заповнити цю прогалину.

Найбільш інформативним джерелом стосовно першої половини XVIII ст. з означених питань є щоденні записки Я. Марковича – свідчення безпосереднього учасника подій. Унікальними вони є ще й тому, що автор зосередився насамперед на подіях повсякденного життя.

У щоденниках Я. Марковича практично обов'язковим пунктом для фіксації, одразу після погоди, є обід та його обставини. Однак, автор майже ніколи не згадує про їжу, перебуваючи в дорозі, якщо тільки не подорожує в компанії, або зупиняється для трапези в якомусь населеному пункті, або в гостях. Складно припустити, що Я. Маркович по три-чотири дні нічого не їв. Вірогідно, їжа на самоті просто не була для автора чимось вартим уваги.

Можливо цим пояснюється майже повна відсутність згадок про сніданок. Так, останній згадується лише декілька разів. Один раз снідали гості Я. Марковича вдосвіта вирушаючи на полювання⁴, а вдруге – сам автор, приїхавши зранку до Глухова⁵. Жодна з обставин цих

сніданків, окрім того, що обід мав бути пізнім (у першому випадку його час було б складно передбачати, а у другому автор щоденників був запрошений цього дня на весільний обід) не співпадає. Більш вірогідним виглядає, що, принаймні для Я. Марковича, це не був обов'язковий прийом їжі, оскільки у щоденниках неодноразово згадується занадто ранній, близько 10 ранку, обід⁶. При цьому, якщо він і снідав, то було це ще вдосвіта: «по снаданню скоро светать стало».

Однозначно більш важливою була вечеря, яку автор іноді називає «вечерниця», або «вечеринка» і на російській манер «ужин»⁷. Хоча, у порівнянні зі сніданком їх на порядок більше, загалом близько тридцяти⁸. На перший погляд, у порівнянні з кількістю обідів, може скластися враження, що вечеря була, так як і сніданок, не надто важливою. Але причина досить епізодичних згадок про вечерю, може критися у сприйнятті трапези загалом, як соціального, а не фізіологічного акту. Так серед згадуваних вечерь лише декілька разів це приватні події і наводяться вони у контексті особливих життєвих обставин, як траур⁹, або пізнє повернення з далекої дороги¹⁰. Всі інші вечері однозначно відбувались у компанії. При цьому необхідно зауважити, що часто обід, безперечно основний прийом їжі, часто перетікав у вечерю, тому окремо його виділяти автору не було потреби¹¹. Про час початку вечері відомості також досить не певні. Вечерею автор міг назвати застілля, яке розпочиналось приблизно о 16:00, так і в більш пізній час. Скоріше за все, час її початку визначав час обіду. В силу різних обставин – приводу, кількості гостей, алкоголю, тривалість вечері також коливалась і досить суттєво. Вона могла затягнутися навіть до півночі¹². Але типова вечеря, у буденному розумінні, тривала не більше двох годин і закінчувалась перед сутінками¹³.

Щодо обіду, то він був не просто головним прийомом їжі, а й без сумніву однією з основних подій дня. За тією увагою, яку приділяв обідам Я. Маркович, вони в першу чергу виконували роль надзвичайно потужного суспільного комунікатора, регулятора, демонструючи і укріплюючи соціальні зв'язки та вибудовуючи ієрархії, а їх харчова складова відступала далеко на другий план.

Час обіду в щоденниках чітко не визначений. Автор фіксує, як ранній, – близько 10:00¹⁴, так і пізній, навіть о п'ятій вечора, обіди. І якщо ранній обід явище доволі типове, то пізній обід відбувався переважно після тривалого переїзду¹⁵. Але контексти щоденників дають підстави вважати, що зазвичай він мав відбуватися близько полудня, оскільки обід об 11:00 позначається автором також як ранній¹⁶. На користь того, що обід мав відбуватися близько 12 години може свідчити і те, що під час обрання гетьмана Апостола святкове застілля на яке «По полудни в 3 часу съехали все из знатнейших до министерства» автор називає вечерею, яка тривала до півночі¹⁷. З цим же часом цілком співвідноситься як закінчення церковної служби, опісля якої зазвичай обідали, так і час на дорогу з одного населеного пункту в інший: «ездили стречать князя Шаховского, который обедал у монастыре Петропавловскомъ, там-же ми многие кушали, а по обеде повернулись в Глухов и приехали в 4-м часу»¹⁸.

На жаль, за матеріалами щоденників неможливо встановити і точну кількість учасників, оскільки таких даних автор не наводить, а перераховує лише найшановніших гостей. Окремий виняток становлять приватні сімейні обіди чисельністю від 3 до 10 осіб¹⁹. Нічого не згадує автор ні про меню, ні про тривалість таких трапез, при цьому завжди вказує на місце проведення.

Обіди розділялись на приватні, які відбувались у вузькому родинному або дружньому колі, службові, коли на обід до себе запрошувало начальство, і святкові – з нагоди різних подій. Вони, у свою чергу, вірогідно за ступенем приготувань, статусом та кількістю гостей, розвагами поділялися на власне святкові обіди та бенкети. Останні мали вищий статус і їм вочевидь

передувало обов'язкове попереднє запрошення²⁰. Скоріш за все, бенкет не можна було і проігнорувати, особливо коли давала його особа вища за статусом. Так сам Я. Маркович у грудні 1735 р. відпрошувався у княгині «Боратинской не быть в сей день на банкете их»²¹. Очевидно, відбувалися звані обіди та бенкети у спеціально пристосованих для цього приміщеннях. Так батько Я.Марковича приймав гостей в «столовой большой светлице»²².

Святкові трапези влаштовувались з нагоди найрізноманітніших подій. В першу чергу, це були великі церковні свята – Пасха, Різдво, Водохреще та ін.²³. Обов'язково відзначали у такий спосіб родини, хрестини, весілля, похорони і поминки. Приводом для святкового обіду були новосілля та освячення будинку²⁴. Зі збільшенням впливу російської адміністрації до традиційних на Лівобережній Україні приводів для публічного святкового застілля додалися і нові. Так з 30-х рр. XVIII ст. з'явилась практика застільного святкування подій, пов'язаних з членами російської царської родини, перемоги російського війська, отримання чергового військового звання або посади. Торкнулися зміни і приватних застільних традицій, зокрема, відзначення іменин (День Янгола – О. П.), що з приватної перейшло в публічну площину. З'явилися і абсолютно нові – застілля з нагоди Дня народження.

Окрему нішу займали буденні обіди у гетьмана та представників російської адміністрації. Очевидно, це була звичайна практика, коли керівництво запрошувало до свого столу обраних підлеглих «по службе». Безперечно, невимущена атмосфера обіду сприяла налагодженню особистісних зв'язків між начальниками та підлеглими, що додатково забезпечувало лояльність останніх. Окрім цього, з їхньою допомогою непомітно демонструвались та укріплювались нові соціальні ієрархії. Так частота запрошень до таких трапез чітко корелюється зі злетами й падіннями політичної та соціальної впливовості родини Марковичів.

Не обов'язковими та часто спонтанними були звані обіди у неділю та на другорядні церковні свята, що відбувалися після служби у церкві. В такому випадку на обід після закінчення богослужіння запрошував хтось із місцевих або ж старший за чином. Присутніми на такому обіді були лише ті, хто був на службі в церкві. Радше як виняток, запрошення на обід могло передувати богослужінню, у випадку, коли хазяїн не міг за різних обставин бути присутнім у на службі²⁵.

Такий обід проходив неспішно й довго. Очевидно, що у такі дні він розпочинався дещо пізніше, оскільки запрошеним потрібно було ще добратися до місця його проведення. Зокрема, у квітні 1732 р., через погодні умови дорога на обід до Глухова після служби, що проходила у хуторі Сварков, зайняла 2 години, хоча за інших умов займала не більше години²⁶. Якщо ж обідати залишалися на місці богослужіння у монастирі, то задля того, щоб згаяти час до обіду, було прийнято зайти до когось з монастирської адміністрації «на водку»²⁷.

Взагалі традиція бути «на водке» перед обідом як після світської служби, так і після богослужіння, була досить поширеною. При цьому, як правило, «поводковавши», обідали в іншому місці²⁸. На подібному заході могло бути присутнім більше десяти осіб. Господарі пригощали виключно алкоголем але, очевидно, без обмежень. Випити можна було довільно від однієї чарки (143, 5 гр. – О. П.)²⁹, так і як «у ясновельможной (Анастасії Скоропадської – О. П.) Румянцев, бригадир и проч. были, выпивши по чарок 10 водки, пошли обедать до Кошелева»³⁰.

Я. Маркович не вказує у своїх щоденниках на якусь іншу функцію цих візитів, окрім вияву поваги, однак інші джерела дають всі підстави вважати, що вони слугували налагоджуванню персональних контактів. Безумовно, під час цих зустрічей заручалася союзниками в політичній

боротьбі та вирішували приватні питання. У такому випадку вони могли бути досить тривалими. Так, наприклад, дві години продовжувався подібний візит до П. Полуботка С. Вельямінова з членами Малоросійської колегії 16 вересня 1722 р³¹.

А от у післяобідній час, за європейською традицією, у невеликому товаристві можна було попиту кави³². Хоча це було питання особистих уподобань. Іноді вранішня кава замінювала декому сніданок або слугувала засобом від похмілля³³. Українська шляхта, очевидно, надавала перевагу каві перед чаєм, на відміну від росіян³⁴. Чай починає активно з'являтися у повсякденному житті Я. Марковича після кримських походів. Скоріш за все, необхідність комунікації з росіянами, що надавали перевагу чаю, спонукає його приділяти стільки уваги останньому і активно впроваджувати чаювання у своє повсякденне життя³⁵.

Що саме їли та пили під час сніданку, обіду і вечері, на жаль, тексти щоденників не повідомляють. Якщо про напої і їх асортимент ще можна судити³⁶, то назвати страви, визначити їх склад та об'єм не є можливим. Це пов'язано, на нашу думку, з тим, що основним критерієм за яким автор згадує у своїх записах той чи інший прийом їжі – його соціальне навантаження. Але і стверджувати, що він сприймав прийняття їжі лише як акт забезпечення біологічних потреб і смакові задоволення нічого не вартували, теж не має підстав. Ба навіть більше. Є всі підстави стверджувати, що, як сам Я. Маркович, так і його оточення, любили гарно попоїсти та знали на цьому. Сам автор щоденників все життя активно цікавився кулінарними новинками і навіть на сторінках щоденників детально зафіксував декілька рецептів, які перейняв у французького кухаря, грецької кухарки, або переписав у своїх товаришів³⁷. Задовольняли його смаки протягом життя декілька кухарів, іноді по двоє одночасно, яким він довіряв не лише приготування страв, а і закупівлю продуктів³⁸. Не розлучався він з ними навіть під час військових походів.

Не бажаючи обмежувати себе в гастрономічному сенсі, Я. Марковичем у 1725 р. «в поход вперед посланы 3 воза с харчь...» та регулярно виділялись значні кошти, аж до 10 золотих для поповнення запасів³⁹. Звичайно такі неймовірні суми витрачались на харчі задля того, щоб якомога краще прийняти гостей, підкреслюючи тим самим свій статус. І ніяк не для задоволення фізіологічних потреб він замовляв з дому і отримував «разной лагоныны» (смаколики – О. П.)⁴⁰, «кагве окъ 2, ожин (ежевики), сливяной, ветшини и сушеных курей и индыков, ягод смажених»⁴¹ гусей да утят вялых (сиров'ялених – О. П.)⁴². І це далеко не вичерпний перелік. Але заради справедливості необхідно зазначити, що у разі потреби Я. Маркович обходився більш ніж скромним раціоном.

У мирному повсякденному житті, очевидно нестатку у продуктах не було взагалі. Їх постійно постачали села і хутори, що належали автору⁴³. Звичайними поставками були сир, масло, яйця⁴⁴, які йшли, у тому числі, на продаж. Серед круп постійно фіксуються: пшениця, жито, овес, гречка, пшоно, просо та конопляне насіння, що очевидно збиралось для виготовлення олії⁴⁵. Але добре знали і привозний з Астрахані «риж» (рис – О. П.)⁴⁶. З городини згадується лише цибуля, часник і петрушка. Але скоріш за все це пов'язано з тим, що городини було вдосталь і обліку вона не потребувала⁴⁷. Широко представлений асортимент ягід та фруктів, як місцевих (малина, брусниця, журавлина смородина, вишня, сливи, груші, яблука, персики)⁴⁸, так і тропічних (лимоні та апельсини)⁴⁹.

Постійні господарські ревізії дають уявлення про різноманіття м'яса. Найпопулярне м'ясо – це яловичина і птиця, якої було широке різноманіття: гуси, кури, качки, індики, каплуни⁵⁰. Були спроби розвести і більш екзотичну птицю. Для цього «привез пару гусей гилянских, чили рачей Китайских и пару курей карлов персидских...»⁵¹. А от свинина посідала далеко не перше

місце, випереджаючи хіба що баранину⁵². Вона йшла переважно на жир, ковбаси і шинку, тобто продукти тривалого зберігання⁵³.

Якщо на свята різали велику та малу рогату худобу⁵⁴, то для щоденного столу йшла переважно птиця, якої споживали чимало, зважаючи на разову поставку тільки з одного хутору у лютому 1740 р. «гусей з потрохом 36, индыков 21, утят 9»⁵⁵. Але м'ясним фаворитом була дичина, до переліку якої входили як дикі кози, так і більш екзотичні огарі (великі червоні качки – О. П.) і лебеді⁵⁶.

Надзвичайно популярним харчовим продуктом була риба. Постійно у раціоні козацької старшини були свіжі, солоні, сушені, в'ялені та копчені щуки, коропи, лящі, лини, карасі, соми, сазани, чабак, сула⁵⁷. Але на стіл потрапляла і більш екзотична риба. Першість тримала осетрина, яку споживали свіжою, солоною і копченою, особливо цінувалась осетрова спинка⁵⁸. Широко відомими були й інші – лосось, сьомга, білорибця, стерлядь, білуга⁵⁹, однак справжніми делікатесами були камбала, каракатиці, риба-голка, міноги⁶⁰, а от кав'яр, не був дивиною і заповувався чималими обсягами і користувався популярністю⁶¹.

Сторінки щоденників рясніють згадками про різноманітні імпортовані харчові продукти і прянощі – оливкова олія, оливки, родзинки різного ґатунку, шафран, імбир, перець, гвоздика, апельсинові шкірки, читвар (корінь тропічної культури куркуми цитварної – О. П.), галка мушкатна (м'яка шкірочка, що покриває мускатний горіх – О. П.), мигдаль⁶².

Потребу в солодощах задовольняли медом, якого було вдосталь. А от цукор був на початку XVIII ст. досить екзотичним харчовим продуктом, хоча вже тоді розрізняли цукор канарський, що продавався великими брилами («головами») і розсипчастий цукор – «ліодовий швабський»⁶³. Варили варення та повидло з ягід та фруктів та готували щербет⁶⁴. На якісь інші солодощі у щоденниках, на жаль, немає навіть натяку.

Отже, матеріали щоденних записів Я. Марковича дають всі підстави стверджувати, що у середовищі козацької старшини у першій половині XVIII ст. було прийнято дворазове харчування. Найголовнішим був обід, менш важливою, але обов'язковою – вечеря, а от сніданок був ситуативним і вкрай рідкісним прийомом їжі. Не відчуваючи дефіциту у харчових продуктах, козацькі еліти сприймали прийняття їжі не як акт задоволення фізіологічних потреб, а, в першу чергу, як потужний фактор соціальної комунікації та ідентифікації. Не останнє місце посідали і гастрономічні задоволення.

¹ Альберто Каппати. Італьянская кухня. История одной культуры. – М., 2006. – 480 с.; Бромлей Ю. В. Этнознаковые функции культуры. – М., 1991. – 226 с.; Бурдые П. Начала / пер. с фр. Н. А. Шматко. – М., 1994. – 386 с.; Вульф К. К генезису социального. Мимезис, перформативность, ритуал / Пер. с нем. Г. Хайдаровой. – СПб., 2009. – 164 с.; Гачев Г. Ментальности народов мира. – М., 2008. – 544 с.; Кондратьева Т. Кормить и править: О власти в России XVI–XX вв. – М., 2006. – 208 с.; Леви-Строс К. Мифологики: происхождение застольных обычаев. – М., 2007. – 461 с.; Похлебкин В. В. Из истории русской кулинарной культуры. – М., 2002. – 540 с. Романов П. В. Застольная история государства Российского. – М., 2002. – 607 с.; Counihan C. The anthropology of food and body: Gender, meaning and power. – 1999. – 264 p.

² Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К., 1860. – 173 с.; Гнатюк В. Народна пожива і спосіб її приправи // Матеріали до української етнології. – 1899. – Т. 1. – С. 96–100; Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные д.чл. П.П.Чубинским. – Т. 7. – СПб., 1877; Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія (історико-етнографічне дослідження). – К., 1977. – 153 с.

³ Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003.; Яременко М. Насолоди освічених в Україні XVIII

- століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина) // Київська Академія, 2012. – Вип. 10. – С. 117–184; Васильєва О. Формування традицій придворного бенкету в Гетьманщині (друга половина XVII — перша третина XVIII ст.) // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. – Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень / Відповідальний редактор Віктор Горобець. – К., 2013. – С. 57–68.
- ⁴ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – 1 ч. – С. 46.
- ⁵ Дневник Якова Марковича. (1735–1740) [Т. 4]. – Джерела до історії України-Русі / Видав В. Модзалевський. – К.-Львів, 1913. – С. 20.
- ⁶ Там само. – С. 9, 12, 13.
- ⁷ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1726–1729) [Т. 2] / Издание «Киевской Старины» под ред. Ал. Лазаревского. – К., 1895. – С. 107; Дневник... [Т. 4]. – С. 38, 70.
- ⁸ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1725) [Т. 1] / Издание «Киевской Старины» под ред. Ал. Лазаревского. – К., 1893. – С. 203, 272; Дневник... [Т. 2]. – С. 3, 163, 183, 325; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1730–1734) [Т. 3] / Издание «Киевской Старины» под ред. Ал. Лазаревского. – К., 1897. – С. 1, 6, 38, 66, 76, 237; Дневник... [Т. 4]. – С. 41, 70, 89, 100, 315.
- ⁹ Дневник... [Т. 3]. – С. 6.
- ¹⁰ Дневник... [Т. 4]. – С. 41, 133, 300.
- ¹¹ Там само. – С. 364.
- ¹² Дневник... [Т. 2]. – С. 181.
- ¹³ Дневник... [Т. 4]. – С. 70.
- ¹⁴ Дневник... [Т. 1]. – С. 258; Дневник... [Т. 4]. – С. 7, 9, 12, 13.
- ¹⁵ Там само. – С. 15, 26, 27.
- ¹⁶ Дневник... [Т. 3]. – С. 140.
- ¹⁷ Дневные записки... – С. 245.
- ¹⁸ Дневник... [Т. 4]. – С. 29.
- ¹⁹ Там само. – С. 70.
- ²⁰ Дневник... [Т. 3]. – С. 332.
- ²¹ Дневник... [Т. 4]. – С. 49.
- ²² Дневник... [Т. 2]. – С. 132.
- ²³ Дневные записки... – С. 20, 221–222.
- ²⁴ Дневник... [Т. 4]. – С. 21, 42, 44.
- ²⁵ Дневник... [Т. 1]. – С. 289.
- ²⁶ Дневник... [Т. 3]. – С. 186.
- ²⁷ Дневник... [Т. 4]. – С. 148, 235.
- ²⁸ Дневные записки... – С. 19, 163, 243; Дневник... [Т. 1]. – С. 248, 249, 266, 285; Дневник... [Т. 2]. – С. 77, 109, 179; Дневник... [Т. 4]. – С. 143, 339.
- ²⁹ Дневник... [Т. 2]. – С. 335.
- ³⁰ Дневные записки... – С. 31.
- ³¹ Васильєва О. Вказ. праця. – С. 63.
- ³² Дневные записки... – С. 78; Дневник... [Т. 3]. – С. 340, 342; Дневник... [Т. 4]. 249.
- ³³ Дневные записки... – С. 28; Дневник... [Т. 1]. – С. 207.
- ³⁴ Дневные записки... – С. 78.
- ³⁵ Дневник... [Т. 2]. – С. 280, 314; Дневник... [Т. 3]. – С. 29, 179, 185, 264, 185, 303; Дневник... [Т. 4]. – С. 186.
- ³⁶ Пивоваренко О. А. Різновиди горілчаних напоїв у XVIII столітті (на матеріалах щоденників Якова Марковича) // Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. – Вип. 47. – К., 2015. – С. 20–24; її ж. Вино у житті козацької старшини I половини XVIII ст. (на матеріалах щоденників Якова Марковича) // Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. – Вип. 48. – К., 2016. – С. 18–23.
- ³⁷ Дневные записки... – С. 159; Дневник... [Т. 3]. – С. 323–324.
- ³⁸ Дневник... [Т. 1]. – С. 215, 246, 262, 284, 287; Дневник... [Т. 2]. – С. 132, 341; Дневник... [Т. 3]. – С. 2, 207, 311, 341; Дневник... [Т. 4]. – С. 97, 100, 114, 193, 201.
- ³⁹ Дневник... [Т. 1]. – С. 232, 246.

- ⁴⁰ Дневные записки... – С. 57.
- ⁴¹ Дневник... [Т. 2]. – С. 92.
- ⁴² Там само. – С. 315.
- ⁴³ Дневник... [Т. 4]. – С. 311, 319, 321–322, 348.
- ⁴⁴ Там само. – С. 67, 104, 113, 124, 163.
- ⁴⁵ Там само. – С. 223.
- ⁴⁶ Дневник... [Т. 1]. – С. 198; Дневник... [Т. 2]. – С. 162.
- ⁴⁷ Там само. – С. 185–186, 341; Дневник... [Т. 4]. – С. 163.
- ⁴⁸ Дневник... [Т. 2]. – С. 315; Дневник... [Т. 3]. – С. 71, 148, 207, 266; Дневник... [Т. 4]. – С. 8–9, 34, 204, 210, 292, 366, 370.
- ⁴⁹ Дневник... [Т. 2]. – С. 211, 227–228, 231, 280; Дневник... [Т. 3]. – С. 131; Дневник... [Т. 4]. – С. 31.
- ⁵⁰ Дневник... [Т. 2]. – С. 185–186, 315, 339, 341; Дневник... [Т. 3]. – С. 2; Дневник... [Т. 4]. – С. 6, 311, 319, 322, 348, 365.
- ⁵¹ Дневник... [Т. 2]. – С. 156.
- ⁵² Дневник... [Т. 4]. – С. 311, 321–322, 348.
- ⁵³ Дневник... [Т. 3]. – С. 145, 183, 203, 247, Дневник... [Т. 4]. – С. 107, 140, 145, 163.
- ⁵⁴ Там само. – С. 320.
- ⁵⁵ Там само. – С. 319.
- ⁵⁶ Там само. – С. 15, 204.
- ⁵⁷ Дневные записки... – С. 45; Дневник... [Т. 1]. – С. 206; Дневник... [Т. 2]. – С. 157, 182; Дневник... [Т. 3]. – С. 50, 145, 149, 301; Дневник... [Т. 4]. – С. 44, 197, 202.
- ⁵⁸ Дневник... [Т. 1]. – С. 73; Дневник... [Т. 2]. – С. 287; Дневник... [Т. 3]. – С. 13. 90, 93; Дневник... [Т. 4]. – С. 4, 315.
- ⁵⁹ Дневник... [Т. 1]. – С. 318; Дневник... [Т. 2]. – С. 120. 215, 287; Дневник... [Т. 3]. – С. 13. 90. 93, 162; Дневник... [Т. 4]. – С. 323.
- ⁶⁰ Дневник... [Т. 2]. – С. 157, 327; Дневник... [Т. 3]. – С. 6, 7, 93, 181.
- ⁶¹ Дневные записки... – С. 64; Дневник... [Т. 2]. – С. 120, 215; Дневник... [Т. 3]. – С. 13, 90, 159, 162.
- ⁶² Дневник... [Т. 1]. – С. 198, 276; Дневник... [Т. 2]. – С. 118. 162. 194, 197, 211, 215, 222; Дневник... [Т. 3]. – С. 7, 67, 181, 266, 308, 355; Дневник... [Т. 4]. – С. 228, 288.
- ⁶³ Дневник... [Т. 2]. – С. 210, 251, 314; Дневник... [Т. 3]. – С. 192. 229. 241; Дневник... [Т. 4]. – С. 21, 134, 186.
- ⁶⁴ Дневник... [Т. 1]. – С. 246; Дневник... [Т. 2]. – С. 92; Дневник... [Т. 3]. – С. 131; Дневник... [Т. 4]. – С. 360.

В статье, на основе материалов дневников Я. Марковича впервые реконструирован режим питания казацкой старшины первой половины XVIII в. Определено типичное время приема пищи и выделены основные и второстепенные трапезы. Рассмотрен сырьевой состав питания элит, выделены типичные и деликатесные пищевые продукты. Отмечено доминирование социальной составляющей над физиологической в питании представителей казацкой верхушки.

Ключевые слова: Яков Маркович, казацкая старшина, режим питания, обед, еда, алкоголь.

The article, based on diaries of Y. Markovych, is the first research on Cossacks officers' diet in the first half of the XVIII century. Traditional time limits, main and complementary meals are defined. There was discovered commodity composition of elite's nutrition, typical and gourmet products. Social role of food in the nutrition of Cossacks' elite is emphasized to prevail over biological one.

Keywords: Yakiv Markovych, Cossack officers, diet, dinner, food, alcohol.